

היהודים בהווה : כינוס ופיזור בהוקרה ליוסף גורני

עורכים :

אליעזר בן-רפאל, אבי בראלי, מאיר חזן, עופר שיף

יד יצחק בן-צבי • ירושלים

המכון לחקר הציונות וישראל ע"ש חיים וייצמן • אוניברסיטת תל-אביב

מכון בן-גוריון לחקר ישראל, הציונות ומורשת בן-גוריון •

אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

המכללה האקדמית בית ברל

היכן היא 'המולדת הרוחנית': על עדות אוטוביוגרפית של ז'בוטינסקי ועל פרשנויותיה

השפעת הלאומיות האיטלקית

רוב העוסקים בביוגרפיה האינטלקטואלית של זאב ז'בוטינסקי (1880-1940) סבורים כי תפיסתו הלאומית (והחברתית) התעצבה בשלביה הראשונים והמכוננים בהשראתו של הניסיון ההיסטורי האיטלקי, כלומר של הריסורג'ימנטו (Risorgimento), כמו גם בהשפעת כתבים של הוגי הדעות של הלאומיות האיטלקית. המקור למוסכמה הזאת הוא עדותו של ז'בוטינסקי עצמו, כפי שהיא מופיעה באוטוביוגרפיה שלו 'סיפור ימי' שנכתבה בשנת 1936, לאחר שחלפו יותר משלושה עשורים מאז למד באוניברסיטת רומא (1898-1901). הוא כותב שם:

אם יש לי מולדת רוחנית, הריהי איטליה יותר מאשר רוסיה [...] מיום בואי שמה נטמעתי בצבור הנוער האיטלקי, ואת חייו חייתי עד יום עזבי את איטליה. כל יחסי לבעיות של הלאום, המדינה והחברה נתגבש בשנים ההן תחת השפעה איטלקית [...] אגדת גאריבלדי, כתבי מאצ'יני, שירת ליאופארדי וג'וסטי [Giusti] העשירו והעמיקו את ציוניות השטחית – מהרגשה אינסטינקטיבית עשויה להשקפה.¹

דברים דומים לאלה כתב כ-15 שנים קודם לכן, במכתב מה-21 בנובמבר 1922, שבו תיאר את עצמו כמי ש'בכל תרבותי הפוליטית והלאומית הנני תלמיד איטליה'.² אולם באותה עדות אוטוביוגרפית ז'בוטינסקי כותב כי יותר משהשפיעה עליו הלאומיות האיטלקית, השפיע עליו המונח הישן 'שעכשיו הוא לזרא בעיני הנוער האיטלקי וגם העולמי: "ליבראליות"', זהו 'מושג רחב, מעורפל הודות לעצם רוחבו',

* המאמר הוא נוסח מורחב של הרצאה שנישאה בכינוס *Italian Risorgimento, Jewish Risorgimento: The Heritage of Giuseppe Mazzini*, שקיים המכון לתרבות איטליה בירושלים בספטמבר 2005.

1 זאב ז'בוטינסקי, סיפור ימי: אבטוביוגרפיה, ירושלים: ערי ז'בוטינסקי (הוצאת ספרים), תשי"ח, עמ' 27-28.

2 זאב ז'בוטינסקי, איגרות, דניאל קארפי (עורך), כרך רביעי, ירושלים: מכון ז'בוטינסקי בישראל והספריה הציונית, 1998, עמ' 28.

הכולל 'חלום של סדר וצדק בלי אונס, חזון כלל-אנושי הרקום מרחמים, סובלנות, אמון בטיבו וישרו היסודי של בן-אדם'.

עוד הוא ממשיך וכותב, כי רוח הפשיזם טרם הופיעה באותה תקופה באיטליה, ואם הורגש בתחילת המאה העשרים שינוי כלשהו באקלים התרבותי באיטליה, הרי שהוא בא לידי ביטוי בפוטוריזם של פיליפו טומסו מארינטי (Marinetti), אבל 'בימי אז גם את מארינטי עוד לא ידענו'.³

שמואל כ"ץ, כמו חוקרים אחרים שכתבו לפניו על תולדות ז'בוטינסקי,⁴ קיבל את העדות האוטוביוגרפית הזאת כפשוטה. הוא רק העיר כי שורת ההיגיון נותנת שז'בוטינסקי היה רואה את עצמו יותר כמגשים את תפקידו של ג'וזפה מאציני (Mazini, 1805-1872) – המורה והנביא הליברלי שאי-אפשר בלעדיו – וכי 'באותם ימים ולילות של קלות-ראש ודאי שלא היה [ז'בוטינסקי] יכול להעלות בחלומו שיום יבוא ויכנהו "גארילדי היהודי"'.⁵

בעיית המקורות

החוקרים נתלו בעדותו של ז'בוטינסקי על התקופה ההיא בחייו משום שיש קושי למצוא מקורות אחרים לשאוב מהם מידע. אשר לדברים שכתב בתקופת שהותו ברומא, נשמרו רק שלושה מכתבים, וכן כמה עשרות מאמרים ורשימות ששיגר משם לעיתונים הרוסיים 'אודסקאי ליסטוק' ו'אודסקאי נובוסטי' באודסה, ו'סוורני קורייר' בסנט פטסבורג. רוב הרשימות האלה לא היו בידי החוקרים, והן עוסקות בנושאים

3 ז'בוטינסקי (שם), עמ' 29. את דנוצ'י, שכתב עליו בשתי כחבות מרומא משנת 1901, ז'בוטינסקי אינו מזכיר כאן. אהדתו לתרבות האיטלקית מתבטאת במכתב לבניטו מוסולני מה-16 ביוני 1922. מוסולני התמנה לראש ממשלה באוקטובר באותה שנה בעקבות 'הצעדה על רומא'. ז'בוטינסקי מבקש להוכיח למוסולני כי המדיניות האנטי-ציונית שלו שגויה, ובין יתר טיעוניו הוא כותב שרק יהודי הים התיכון יכולים להחזיר לשפה האיטלקית את מעמדה ההגמוני באזור הזה. הדבר יובטח אם ב-150 בתי הספר היהודיים בארץ ישראל יונהג לימודה. ראו זאב ז'בוטינסקי, איגרות, דניאל קארפי (עורך), כרך שלישי, ירושלים: מכון ז'בוטינסקי בישראל והספריה הציונית, 1997, עמ' 333-339.

4 כולל כותב המאמר הזה.

5 שמואל כ"ץ, ז'בו: ביוגרפיה של זאב ז'בוטינסקי, כרך א, תל אביב: דביר, 1993, עמ' 28-29. גם שלום רצבי נסמך על העדות הזאת וכותב כי 'מאז לימודיו באיטליה היתה סוגית הלאומיות הסוגיה המרכזית גם בכתיבתו הפובליציסטית וגם בכתיבתו ההגותית' של ז'בוטינסקי. הוא ממשיך וכותב, כי ז'בוטינסקי למד בעיקר מהוגי דעות איטלקיים את התפיסה הלאומית האינטגרטיבית שלו, שפנתה 'אל רבדים חוויתיים לא רציונליים'. ראו שלום רצבי, 'גזע, לאום ויהדות בהגותם הלאומית של מ"מ כוכר וזאב ז'בוטינסקי: דיון משווה', אבי בראלי ופנחס גינור (עורכים), איש בסער – עיונים בתקומת ישראל, שדה בוקר: מכון בן-גוריון, 2004, עמ' 126-128.

רבים ומגוונים, ובהם אדמונד דה אמיציס, החגיגות ל-40 שנה לאיחוד איטליה (דצמבר 1898), המאפיה הסיציליאנית, התאטרון האיטלקי, האופי של העם האיטלקי ועוד. ואולם, ז'בוטינסקי כתב בשנים האלה מעט מאוד על לאומיות בכלל, ועל הלאומיות האיטלקית בפרט. הוא כתב על הלאומיות האיטלקית רק שנים רבות אחר כך. כך, למשל, כתב באוטוביוגרפיה שלו על התמורות שעברה איטליה ברבע הראשון של המאה העשרים, כי היא הפכה ממוזיאון – 'מגרש טיולים לבטלנות העולמית' – ל'ארץ חרושת, מכוניות וחשמל', ותיאר את האיטלקי החדש כ'סדרן, מארגן [...] בונה וכובש, עקשן ואכזרי'. על עניין זה הוא מעיר: 'זהו מקורו הראשון של הפאשיזמוס'.⁶

כיוון שז'בוטינסקי הצביע במפורש על ההשפעה החשובה שהייתה לכתבי מאציני על תפיסתו הלאומית, חיפשו החוקרים את עקבות ההשפעה הזאת במאמריו בשאלות לאומיות וחברתיות. היא נמצאה להם בדיסרטציה שהגיש בשנת 1912 באוניברסיטת יארוסלב (בצפון-מרכז רוסיה) לשם קבלת תעודה של מוסמך במשפטים. בחיבור הזה, שכותרתו 'ממשל עצמי של מיעוט לאומי', הוא כותב:

בנוגע למהותה של אומה, למה שעושה אותה לאומה, הנה התשובה המעולה לשאלה זו היא עד היום הגדרת האיטלקי מאנצ'ינו: 'גורמים אלו כולם [הטריטוריה, המוצא, הלשון] אין די בהם, אין הם יוצרים את הלאומיות בשלמותה [...] משולים הם לחומר חסר-תנועה, שמסוגל לחיות, אך עדיין אין בו נשמת-חיים. כמה אפוא הסוד של נשמת חיים זו, של השלמה אלוהית זו למהותה של אומה, של עקרון של הווייתה הנראית לעין? בתודעת הלאומיות, בתחושה שהיא חשה את עצמה, המקנה לה את היכולת להתלכד מבפנים ולהתגלות בחוץ. תודעה זוהי ה-cogitio ergo sum הפילוסופי בשימושו לגבי הלאומיות'.⁷

לפי הדברים הללו, הלאום אינו קטגוריה מדינית או אתנית, אלא הוא הכרה – תודעה מוסרית. על הדברים האלה חזר ז'בוטינסקי פעמים אחדות. גם במאמר 'גזע' (1913) הוא נוקב בשמו של מאנצ'ינו [כך מופיע השם בתרגום העברי של המאמר] כאחד מן ההוגים המדגישים את ה'מומנט הפסיכי' כגורם הקובע ביצירת ההשתייכות הלאומית: 'אומה היא רצון'.⁸

ובכן, המקור הישיר לתפיסת האומה והלאומיות של ז'בוטינסקי אינו מאציני,⁹ אלא

6 ז'בוטינסקי (לעיל, הערה 1), עמ' 29.

7 זאב ז'בוטינסקי, 'ממשל עצמי של מיעוט לאומי', אומה וחברה, ירושלים: ערי ז'בוטינסקי (הוצאת ספרים), 1950, עמ' 38.

8 שם, עמ' 129.

9 רפאלה בילסקי בן-חור כותבת כי בטענה הזאת מושפע ז'בוטינסקי, ללא ספק, 'מהשקפתו של

מתייחסת לגאריבלדי כאל ראקציונר ושוביניסט, המבקש לספח לאיטליה אזורים שונים, יוצא להקים מדינה חדשה, טוען בזכות הפרדה מדינית בין עם לעם, וכדומה. אולם, לדעתו, גדולתו של גאריבלדי התגלתה בהצלחתו ללבות בהמוני האיטלקים את השנאה אל הזר (האימפריה ההבסבורגית), ובטענתו כי כל השכבות בחברה – עניים ועשירים כאחד – צריכות להתאחד למען אהבת המולדת ולמען הקמת ממלכה מאוחדת. גאריבלדי הוא אפוא מופת למנהיג שהקדיש את חייו למען האומה, וז'בוטינסקי שם בפיו את הדברים הבאים:

אמנם כן, הייתי אביר האנושות, אך לימדתי את בני עמי להאמין שאין בעולם ערך נעלה מן האומה ומן המולדת, ושאין בעולם אל כזה אשר כדאי היה להקריב על מזבחיו [...] יצרתי את זו רומא השלישית רבת-היופי, יצרתי חיים חדשים וצעירים אלו, מוקד יצירה חדש זה אשר שמו איטליה [...] ובמרוצת הימים, כל מקום שיש עם מדוכא בעל עבר גדול והווה מר כלענה – בכל מקום יסער המאבק למען האידיאל שלי.¹³

במאמר מאוחר משנת 1935, בשם 'עגלת כלי-הזמר', ז'בוטינסקי כמו מנסה ל'תקן' את הרושם של הדברים שכתב לכאורה מפיו של גאריבלדי ומצהיר כי הוא מאמין בפרלמנטריות מן האופנה הישנה' ובאינדיבידואליזם. גם גאריבלדי, הוא כותב, לא התכוון לאיטליה כזאת, 'שהאזרח בה יהיה לא-כלום והמדינה הכל'.¹⁴

דומה כי לפני מלחמת העולם הראשונה העדיף ז'בוטינסקי לראות בגאריבלדי, הגיבור ההרואי, ולא במאציני, הקושר והמהפכן – וגם לא במדינאי קאמילו בנסו די קאבור (Cavour) – את הגיבור הראשי של תקומת איטליה. ואכן, כ"ץ כותב כי 'לימים היו רבים עתידים לראות הקבלה בין הדרמה האיטלקית ובין התפקיד שמילא ז'בוטינסקי בקורות עמו'.¹⁵ גם כ"ץ מעדיף את ההקבלה לגאריבלדי ולא לקאבור, ואין צורך לומר, כי בכך הוא מתעלם מדרכו המדינית של ז'בוטינסקי.¹⁶

בכל מקרה, לא הריסורג'ימנטו האיטלקי עיצב את תפיסתו הלאומית של ז'בוטינסקי, ולא היה זה מאציני שעיצב את השקפתו הלאומית. יותר מן הלאומיות האיטלקית העסיקו את ז'בוטינסקי הלאומיות הרוסית והלאומיות האוקראינית, שהקדיש להן מאמרים רבים,¹⁷ וכן הלאומיות הפולנית. בכלל, להגות האירופית על

המדינאי האיטלקי פסקואלה סטנילסאו מאנציני (Mancini, 1817-1888), עורך דין ועיתונאי, שהיה מראשי הריסורג'ימנטו בנפולי ובסיציליה ושימש כשר חוץ בממשלת איטליה בשנים 1885-1881. המובאה לעיל צוטטה מחיבורו 'Della Nazionalita' come fondamento del dritto delle genti, 1851.

מאציני, מאנציני וגאריבלדי

אם אכן הייתה 'תקופת רומא' תקופה מכוננת שהניחה את היסודות לתפיסתו הלאומית של ז'בוטינסקי, ואם מאציני, הוגה הדעות והמהפכן, מראשי הלוחמים לאיחוד איטליה ולשחרורה,¹⁰ אכן היה מורה הדרך הראשי שלו אל הלאומיות, אפשר להניח כי ז'בוטינסקי יזכיר את פועלו ואת הגותו של מאציני גם בחיבוריו האחרים ולא רק באוטוביוגרפיה שלו. אפשר כמובן לטעון כי ז'בוטינסקי הפנים את הגותו של מאציני ולכן לא היה לו צורך להזכירו. זוהי אמנם הטענה שהולידה את המוסכמה שז'בוטינסקי אימץ את התפיסה הלאומית האינטגרטיבית של מאציני. ואולם, מאציני לא הטיף ללאומיות אינטגרטיבית המבוססת על רעיון ה'גזע'. אדרבא, הוא כמו מאנציני, סבר כי לאומיות היא תופעה היסטורית המעוגנת ברעיון של ייעוד קולקטיבי ואינה מבוססת על גאוגרפיה, על שפה או על דת. הלאומיות של מאנציני גם לא הייתה לוחמנית, אלא סובלנית והומנית.¹¹

גם חייו של מאציני, פועלו ודמותו כמנהיג של תנועה לשחרור לאומי אינם המופת של ז'בוטינסקי, אלא חייו ופועלו של גאריבלדי. ז'בוטינסקי תיאר את גאריבלדי כמופת של מנהיג גאון, שידע מה רצונו, ומה רוצה בן זמנו ומולדתו; מנהיג שהיה 'גלגל תנופה' של ההיסטוריה.¹² ברשימה משנת 1913, בשם 'מורד אור', הוא מציג את גאריבלדי כמנהיג החשוב ביותר של הריסורג'ימנטו; כמי שהוביל לתקומה של איטליה ולאיחודה. הוא כותב שם, כי אירופה הריקלית (השמאלנית) הייתה ודאי

מאציני, הנחשב לאבי הלאומיות הליברלית. ראו רפאלה בילסקי בן-חור, כל יחיד הוא מלך: המחשבה החברתית והמדינית של ז'בוטינסקי, תל אביב: דביר, 1988, עמ' 140.

10 מאציני היה נושא לשירי תהילה, כמו שירי של Giosue' Carducci על מותו של גיוזפה מאנציני בשנת 1872 (Alla Morte di Giuseppe Mazzini), שבו הוא מתואר כמי שהיה לנשמתה של איטליה 'כמו השמש לאדמה' (Ei che d'Italis a l'anime\Fu quel ch'a i corpi il sole).

11 Guido de Ruggiero, *The History of European Liberalism*, R. G. Collingwood (trans.), Boston: Beacon, 1965, pp. 314-317; Gwilym O. Griffith, *Mazzini: Prophet of Modern Europe*, New York: H. Fertig, 1970; Ignazio Silone, *The Living Thoughts of Mazzini*, London: Cassell, 1946.

12 ז'בוטינסקי, 'המבעיר', רשימות, ירושלים תל אביב: ערי ז'בוטינסקי והוצאת עמיחי (אין שנת הוצאה), עמ' 17-13.

13 ז'בוטינסקי, 'המבעיר', אומה וחברה (לעיל, הערה 7), עמ' 101-110.

14 ז'בוטינסקי, בדרך למדינה, ירושלים: ערי ז'בוטינסקי (הוצאת ספרים), 1959, עמ' 271-272.

15 כ"ץ (לעיל הערה 5), עמ' 29.

16 דרכו המדינית של ז'בוטינסקי בוודאי שלא הקבילה לעמדתו של מאנציני כי 'איטליה תעשה ביד עזמה' ('L'Italia farà dasè').

17 Israel Kleiner, *From Nationalism to Universalism: Vladimir (Ze'ev) Jabotinsky and the Ukrainian Question*, Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Study, 2005.

ברורה – וגם אין צורך לדרוש זאת ממנו. הוא עצמו הצהיר במאמרו 'מבוא לתורת המשק' (1938) – בניגוד גמור לדברי חסידי הרואים בו הוגה דעות מקורי ושיטתי – כי 'קרוב לוודאי, שיכול היה אדם לחבר את הקונטרס הזה בשלמותו על-ידי שהיה מצרף ומדביק יחד קטעים שונים, המובאים מלה במלה מתוך כתביהם של סופרים ירועי שם'.¹⁹ את מאמריו של ז'בוטינסקי בשאלות לאומיות – בוודאי המאמרים שנכתבו לפני מלחמת העולם הראשונה – צריך אפוא לקרוא לא כדברי הגות, אלא כדברי פולמוס ותעמולה, בעיקר נגד שוללי קיומה של לאומיות יהודית – יהודים ולא יהודים – במסגרת האימפריה הרב לאומית הצארית.

לעומת סטניסלבסקי, השולל כל 'השפעה איטלקית', נמצאים מי שמחזקים את קיומה וטוענים, כי כשהחל ז'בוטינסקי לעצב את עיקרי תפיסת עולמו הציונית הוא 'נדרש אל אותן תורות לאומיות שנתוודע אליהן לראשונה באיטליה', וכי בהשפעת התורות האלה נוצר 'הרכיב הביולוגי-הגזעי בהגותו הלאומית'.²⁰ לטענה הזאת אין יסוד. ראשית, הוא לא התוודע לתורות כאלה מהקריאה בספרות ההגות האיטלקית;²¹ שנית, הדטרמיניזם הלאומי שהוא כותב עליו לא בא לידי ביטוי בחוויות לא רציונליות, אלא בעקרונות מוסריים.

אם שימש הריסורג'ימנטו האיטלקי כמקור השראה לתנועה הלאומית היהודית לפני מלחמת העולם הראשונה ואחריה,²² ייתכן כי היה זה בעיקר בהשפעת ספרו של דה אמיצ'יס 'הלב'; ספר שזכה לפופולריות רבה בעברית (סיפור אחד ממנו תורגם בוורשה בשנת 1899, ואחר כך נדפס בהמשכים בשבועון 'עולם קטן' [ורשה, 1902], בחוברות [1907] ותורגם חמש פעמים לעברית [בפרנקפורט, 1923, ורשה, 1923], ועוד). סיפור כמו 'המתופף הקטן מסרדיניה', ומכתב כמו 'אהבת המולדת' היו דוגמה לספרות לאומית פטריוטית. ספר אחר שהשפיע על קוראיו מן האגף הימני הרדיקלי של היישוב היהודי בארץ ישראל היה הרומן 'מרדות' מאת הסופרת האנגלייה אתל ליליאן ויניטש (בול), העוסק בקרבונרי (Carbonari)²³ ושתורגם לעברית בשנת 1933.

מי שכתב באריכות על הריסורג'ימנטו היה משה ביילינסון בספרו 'בימי תחיית איטליה' (1930), שנכתב ברוסית לפי הזמנת היודישר פרלאג' בברלין, אבל ראה אור

אודות הלאומיות, שממנה שאב את רעיונותיו, היה אופי אקלקטי מובהק. העדות האוטוביוגרפית על ההשפעה המכוננת שהייתה לאיטליה על עיצוב השקפת עולמו נראית אפוא כמחווה ל-bella Italia של תקופת הבחירות שלו. לא איטליה – 'איטליה, אהובתו' – ולא הניסיון ההיסטורי, הפוליטי והתרבותי שלה – היו יסודות מכוננים בהשקפת עולמו ולא היא הייתה 'מולדתו הרוחנית'. ואין להתפלא על כך, כי הרי לא היו כמעט קווי דמיון בין התקומה הלאומית והמדינית האיטלקית, לבין התחייה הלאומית והתרבותית היהודית בגולה ובארץ ישראל.

אך אין בדברים הללו כדי להסכים עם טענתו של מיכאל סטניסלבסקי, כי האוטוביוגרפיה האינטלקטואלית של ז'בוטינסקי היא 'בדיה מוחלטת' (totally 'invented'), וכך גם עדותו על ההשראה האיטלקית על התגבשות השקפתו הלאומית. סטניסלבסקי טוען כי לא זו בלבד שז'בוטינסקי לא פיתח תפיסה לאומית בהשראה איטלקית וכי באיטליה החלה להתעצב הפרוטו-לאומיות שלו, אלא שלמעשה דברים שכתב בתקופה הזאת מלמדים שמתח ביקורת על הלאומיות האיטלקית – ועל הלאומיות בכלל – וכי תפיסת עולמו הייתה אינדיבידואליסטית וקוסמופוליטית ברוח 'תור הכסף' בספרות הרוסית במפנה המאות. סטניסלבסקי טוען אפוא כי 'בניגוד לטענה הרווחת שז'בוטינסקי הושפע מהלאומיות האיטלקית במהלך השנים שבהן שהה באיטליה, הרי העדויות הקיימות מציגות את ההפך'.¹⁸

יתרונן של סטניסלבסקי על פני חוקרים שקדמו לו הוא שעמדו לרשותו המאמרים שכתב ז'בוטינסקי בתקופה האיטלקית; ואולם, במאמרים הללו ז'בוטינסקי מתח ביקורת על המגמות האימפריאליסטיות של איטליה בבלקן ומעבר לים – באפריקה – אבל לא כתב נגד איחוד איטליה ולא שלל את הלאומיות האיטלקית.

אפשר רק לתמוה, איזה מניע יכול היה להיות לז'בוטינסקי להתנגד לרעיון הריסורג'ימנטו ולהגשמתו? נראה כי אין שום סיבה להניח כי כינונה של איטליה כישות מדינית-לאומית לא השאיר גם עליו רושם עמוק. איטליה הייתה בהחלט דוגמה ראויה הן לתנועת שחרור לאומי הן לתנועה של התחדשות תרבותית. ז'בוטינסקי היה יכול להעתיק את דבריו המפורסמים של מסימו ד'אז'ליו (Massimo d'Azeglio), ממנהיגי הריסורג'ימנטו, מההקשר האיטלקי אל ההקשר היהודי הלאומי: 'יצרנו את איטליה. עכשיו עלינו ליצור את האיטלקים'.

הריסורג'ימנטו כמקור השראה

בכל מקרה, כעיתונאי צעיר, ז'בוטינסקי לא נדרש לגבש לעצמו השקפת עולם

18 Michael Stanislawski, *Zionism and the Fin de Siecle: Cosmopolitanism and Nationalism from Nordau to Jabotinsky*, Berkeley & Los Angeles: University of California Press, 2001, p.137

19 ז'בוטינסקי (לעיל, הערה 7), עמ' 195.

20 רצבי (לעיל, הערה 5), עמ' 129, 133.

21 המקור שז'בוטינסקי מביא לחאוריה בדבר השפעת הטריטוריה והאקלים על האישיות הקולקטיבית של האומה הוא חיבורו רב ההשפעה של ההיסטוריון הפוויטיביסטי הבריטי הנרי תומס באקל (Buckle, 1821-1862). ראו יעקב שביט, 'השימוש של משכילים יהודים במורח אירופה במשנתו של הנרי תומס באקל', ציון, 39 (1984), עמ' 401-412.

22 חוברת מס' 10 של הוצאת 'לעם' של מפלגת הפועל הצעיר, נוסדה ביפו ב-1908, הוקדשה לנושא: 'גארבלדי משחרר איטליה', מאת ס' רוסובה, תרגום: ש' יבניאלי.

23 אגודה חשאית שפעלה באיטליה בתחילת המאה התשע עשרה למען משטר חוקתי.

רק בעברית (בהוצאת הפועל הצעיר). ביילינסון הקדיש כמה עשרות עמודים בספר למאציני (עמ' 34-99) וסקר את מעמדו בתנועה הלאומית האיטלקית, את פועלו ואת הגותו. ואולם, ביילינסון כותב גם כי אין שום הקבלה בין תנועת השחרור האיטלקית לתנועה הציונית, חוץ מן עניין אחד: את הריסורג'ימנטו, כמו את הציונות, הוביל מיעוט ההולך לפני המחנה.

אפשר אפוא לסכם ולומר, כי לא הריסורג'ימנטו האיטלקי ולא כתביהם של הוגי הלאומיות האיטלקית שימשו מופת והשראה לז'בוטינסקי; ואם הדברים נכונים למי שנחשב כתלמיד מובהק של הלאומיות הזאת, קל וחומר שלא שימשו מופת והשראה ללאומיות היהודית או להוגים אחרים שלה.²⁴

24 אירוני הדבר שיאיר (אברהם שטרן) סבר כי התנועה הרבזיוניסטית נכשלה בין היתר משום שהייתה תנועה של המעמד הבינוני היהודי בנוסח תנועת השחרור האיטלקית של מאציני. ראו יוסף הלר, לח"י, אידיאולוגיה ופוליטיקה, 1940-1949, ירושלים: כתר ומרכז זלמן שזר, 1989, עמ' 356.